

ԹԱԹԱՐՆԵՐԸ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ

ՀԱՄԱԶԱՅՆ

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Դարեր առաջ, հին ժամանակներու մէջ, կեդրոնական Ասիոյ ան-
ծայրածիր դաշտերուն եւ լեռներուն վրայ, կը բնակէին թափառական
ժողովուրդներ. այս թափառական ժողովուրդներու մասին կը գրեն
մեր պատմիչներէն Հեթում, Կիրակոս եւ ուրիշներ: Հեթում կը գրէ.
«Աշխարհն այն, յորում կանխաւ բնակէին Թաթարք, է յայնկոյս մեծի
լերինն Բելգենայ, որ յիշի ի պատմութեան Աղեֆսանդրի»¹:

Այս լեռները կը գտնուին Կասպից ծովուն արեւելքը. այս նա-
հանգին մէջ կը բնակէին թաթար կոչուած ժողովուրդները, որոնք
անքաղաքակիրթ մարդիկ էին. ո՛չ գիր ունէին, ո՛չ ալ կրօնք: Զէնք
գործածելու մէջ վարժ էին եւ ամէնքէն արհամարհուած եւ իրենց
չըջակայ ցեղերուն միշտ գերի էին ու հարկ կը վճարէին: Կ'ապրէին
իրենց հօտերը արածելով եւ միշտ տեղէ տեղ կը փոխադրուէին արօ-
տավայր փնտռելով:

Դարերու ընթացքին, այս թափառական ու խաշնարած ժողովուրդե-
րը սկսան իրենց որոշ սահմանները գծել եւ ան'լէ դուրս չելլել եւ
իրարու միջեւ այդ ցեղախումբերը ընդարձակ հողամասեր բաժնուե-
լով՝ խաղաղ կ'ապրէին: Սակայն, անձրեւներու սակաւութեան ու չոր-
րութեան պատճառով, ստէպ արիւնալի կռիւներ տեղի կ'ունենային:
Այս չարիքին առաջը առնելու համար՝ ժԲ. դարուն վերջերը, այդ
ցեղախումբերէն մէկուն իշխանը՝ ԹԻՄՈՒՐՃԻՆ կամ ԶԱՆԶՂԱՆ կոչ-
ուած, բոլոր ցեղախումբերը միացնելու գաղափարը կը յղանայ:

Այս զանազան ցեղախումբերը նախ Սկիւթացիներ կոչուած են եւ
«ազգ նետողաց»², որոնք բաժնուած էին զանազան թագաւորութիւն-
ներու եւ զանազան անուններով ալ կը ճանչցուէին:

1. Տե՛ս Հեթումի ՊԱՏՄԻՉ, Պատմութիւն Թաթարաց, Վենետիկ 1842, էջ 31:

2. Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, Համառոտ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 121:

Ասոնք Թաթար կը կոչուէին, իրենց բնակած գաւառին անունով: Յեղախումբերէն ոմանք կը կոչուէին Քերաթի կամ Ղալմուխ, Մոդով, Խատայ, Քոֆնոբ, Թիպետ, Թուրք, Թուղար, Խարախատայ, Մագուրք, Հոնք, որ նաեւ Վերին Քուշանք ալ կը կոչուին, եւն.:

Այս ցեղախումբերուն մէջէն ամէնէն հեղինակութիւն ունեցողները Քէրսութի կամ Ներիֆի ՂԱԼՄՈՒՆԻՔ կոչուածներն էին եւ իրենց ենթարկէր էին թաթար զանազան ցեղախումբեր:

«Ասոնցմէ շատեր, Ասսեմանի գրածին համաձայն, (հատոր Գ., էջ 484-504), 1000 թուականին կոապաշտութիւնը թողով՝ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին, եւ իրենց խանը մկրտուելով՝ ՅՈՎՀԱՆ կամ իրենց լեզուին համաձայն ՈՎՈՒՆ կամ ՈՒՆԽԱՆ կը կոչուի»³:

Այս վիճակը կը տեւէ շուրջ 200 տարի, մինչեւ որ կը յայտնուի Ճէնկիշ ԽԱՆ կոչուած իշխանը եւ մեծ բանակ մը կազմելով կը յարձակի մերձաւոր ցեղախումբերուն վրայ ու յաղթելով անոնց, ինքզինք կը հռչակէ ԳԱՐԱ-ԽԱՆ, այսինքն՝ տիեզերքի տէր:

Ճէնկիզ Խան կը սկսի նախ իր հպատակ զինուորներուն զինավարժութիւն սորվեցնել, անոնց օրէնքներ ղենել եւ իր տիրապետած երկրին մէջ կարգ ու կանոն հաստատել. զինուորութիւնը պարտաւորիչ կ'ընէ: Հսկայական բանակ մը կազմելով՝ կը պատրաստուի իր սահմաններէն դուրս ելլել եւ տիրել չըջակայ ցեղախումբերուն: Կը կազմէ 200.000 բանակ մը հետեւակ եւ ձիաւոր զինուորներով ու կը յարձակի իրեն սահմանակից չինական կայսրութեան վրայ, որ անգերազանցելի պարիսպներով չըջափակուած էր: Հանդիպելով չինական հսկայական բանակին՝ արիւնալի ճակատամարտեր կը մղէ անոնց դէմ ու վերջապէս փառաւոր յաղթանակ մը տանելով՝ մուտք կը գործէ անոնց մայրաքաղաքը՝ Փէքին, եւ ամբողջ հիւսիսային Չինաստանը իրեն կը հնազանդեցնէ, իր գերիշխանութեան տակ առնելով 50.000.000 ժողովուրդ:

Երեք տարի ետք Ճէնկիզ Խան չինական սահմաններէն դուրս ելլելով կը յարձակի նաեւ մերձակայ իսլամ երկիրներուն վրայ, որոնք բռներ էին ամբողջ արեւմտեան Ասիան, մինչեւ Միջագետքի չըջանները:

Մոնղոլական ուրիշ բանակ մըն ալ կը ղրկէ Պարսկաստանի վրայ, առաջնորդ նշանակելով ՍՈՒՊՅԻԹ՝ իր հաւատարիմ զօրավարներէն մէկը: Ան յաղթական կը քալէ Կովկասի վրայ. կը գրաւէ Ատրպէյճանը, Վրաստանը, Հայաստանը, եւ հասնելով մինչեւ Խրիմ՝ կը պատրաստուի արշաւել հիւսիսային Ռուսաստանի վրայ:

3. Տե՛ս ՉԱՄՉԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԻՔԱՅԵԼ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 197-198:

ԺԳ. դարուն վերջերը, լուր կը հասնի կեդրոնական Եւրոպա, թէ հեռաւոր Զինաստանի սահմաններէն թաթար ցեղեր, ձէնկիզ խանի առաջնորդութեամբ, ահաւոր եւ արիւնալի կռիւներով յաղթական, մտեր են Ռուսաստան, եւ անկից կը պատրաստուին արշաւել Եւրոպա: Զէնկիզ խանի եւ իր հրոսակներուն վայրագութիւնները լսելով, թէ ամէն կողմ ջարդելով ու արիւն հոսեցնելով կու գայ իրենց վրայ, զանոնք կոչեցին ԹԱՐԹԱՐ, տարտարոսի (այսինքն դժոխքի) բնակիչներ:

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆՔԸ, ԿԵՆՑԱՂԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թաթարները մէկ անմահ Աստուած մը կը ճանչնային, եւ զայն ներդաժիւններու ատեն օգնութեան կը կանչէին. սակայն, անոր հանդէպ մասնաւոր պաշտամունք մը չունէին:

Մարդասպանութիւնը եւ պոռնկութիւնը մեղք չէին համարիր. շատ կիներ կ'առնէին. երբ հայրը մեռնէր, որդին պարտական էր իր մայրը կիս առնել. երբ եղբայրը մեռնէր՝ միւս եղբայրը պարտական էր եղբոր կիսը առնել:

Գողութիւնը կ'ատէին, եւ ո'վ որ բռնուէր, կը սպաննէին:

Մահուէն մեղք կը համարէին երբ մէկը ձիուն բերնէն անոր սանձը հանէր՝ անոր կերած ժամանակ:

Ամէն տեսակ կենդանիի միս, ինչ որ ձեռքերնին անցնէր, կ'ուտէին առանց խտրութեան. մանաւանդ ձիու միսը շատ կը մեծարէին: Միսը կ'ուտէին առանց աղի. հոմ կամ եփած՝ աղի ջուրի մէջ կը թաթիւնէին, ապա կ'ուտէին: Գետին նստած, կամ ուղտերու պէս ծունկի եկած կ'ուտէին, եւ ամէնուն հաւասար կը բաժնէին, մեծերուն թէ ծառաներուն:

Երբ զինի կամ ուրիշ քովի մը խմելու ըլլային, իրենցմէ մէկը մեծ աման մը առնելով մէջը կը լեցնէր, ապա փոքր բաժակով մը առնելով դէպի վեր, երկինք կը ցանէր, նախ դէպի արեւելք, ապա դէպի արեւմուտք, դէպի հիւսիս եւ հարաւ, եւ հուսկ ինք կը խմէր, ապա կը հրամցնէր իր քով կեցող մեծին. եթէ ուտելիք մը ըլլար, նոյնպէս ինք նախ կը համտեսէր, որպէսզի ապահով ըլլան թէ մէջը թունաւոր դեղ չկայ:

Թաթարները քաջ կռուող եւ պատերազմիկ զինուորներ էին, միշտ հնազանդ իրենց զօրավարին: Թոշակ չունէին, այլ պատերազմի կողոպուտով եւ յափշտակութիւններով կ'ապրէին, եւ իրենց աւարէն մաս մը կը վերապահէին զօրավարին:

Յաջողակ էին ձիավարութեան մէջ, շատ քաջ աղեղնաւորներ. հետեւակ զինուորները շատ դանդաղ էին, բայց ճարտար՝ ամրոցներ ու

քաղաքները գրաւելու մէջ: Բնաւ ամօթ չէին համարիր պատերազմի ընթացքին, նեղ պարագաներու, փախուստի դիմել. լաւ է փախչիլ քան մեռնիլ կ'ըսէին: Դժուար էր անոնց դիմադրել. նետերու տարափին տակ կը սարսափեցնէին թշնամիները, որ իրենց թիւն անգամ չէր կարող գուշակել, որովհետեւ միշտ միասին կը շարժէին:

Թաթարները շատ հիւրասէր էին, հիւրին դիմաց ինչ որ ունէին կը դնէին, սակայն նոյն բանը կը պահանջէին նաեւ հիւրընկալէն. եթէ ան չտար, իրենք բռնի կ'առնէին: Շատ շուտ երկիրներ կը գրաւէին, սակայն չէին գիտեր զանոնք բարւոքել եւ պահպանել: Պատերազմներու ընթացքին եթէ պարտութիւն կըէին, կը խոնարհէին յաղթանակին դիմաց, սակայն երբ յաղթանակը իրենցն էր, ամբարտաւան էին: Բացարձակօրէն չէին ուզեր որ մէկը իրենց ստէ, սակայն իրենք գիտակցաբար սուտ կը խօսէին⁴:

Կիրակոս Պատմիչ կը գրէ իր դարու հոգեբանութեամբ. «Շատ զարմանալի նորալուր բաներ կը պատմէր մեզի [Հեթում Թագաւորը] այդ բարբարոս ցեղերու մասին, որ տեսած էր եւ լսած: Կ'ըսէր թէ երկիր մը կայ Ղատայիքէն անդին, ուր կիները մարդու պէս են՝ բանական, իսկ այրերը՝ շունի կերպարանով, անբան, հսկայ եւ մագոտ են. ոչ մէկուն կը թողուն որ իրենց երկիրը մտնեն: Շուները կ'որսան... շուները գուգուելով կիներուն հետ, արունները շուներու կերպարանով կը ծնին իսկ էգերը՝ կիներուն:

Աւագոտ կողի մը կայ՝ ուր ծառի նման կը բուսնի պատուական ոսկոր մը, որ ձկնատաւ կը կոչեն: Կտրելով՝ անոր տեղ նոր կը բուսնի, կոտորչի նման:

Կայ նաեւ մեծ երկիր մը կռապաշտներու, որ Շակմոնիա անունով կաւէ կուտ մը կը պաշտեն, որ երեք հազար փռասուն տարուան չաստուած է կ'ըսեն, եւ դեռ կը մնայ երեսուն եւ հինգ դուման տարի, ամէն դուման տարբեր հազար եւ փռասուն տարուան կը համապատասխանէ, ապա գինի պիտի հանեն աստուածութենէն:

Ուրիշ մէկն ալ կայ, անունը Մադրին, որուն մեծդի կաւէ արձանները շինած են գեղեցիկ տաճարի մը մէջ. ժողովուրդը բոլոր, կիներով ու մանուկներով, բոլոր են եւ Տոյինդ կը կոչուին, գերծուած մագերով եւ մօրուով: Գրիստոնեաներու նման դեղին փիղոն մը ունին, բայց մէջքերն են կապեն եւ ոչ թէ թիկունքէն: Պարկեշտ են կերակուրներու եւ ամուսնութեան մէջ: Քսան տարեկան կին կ'առնեն եւ մինչեւ երեսուն տարեկանը շաբաթը երկու անգամ կը մօտեման անոնց. մինչեւ փռասուն՝ ամիսը երեք անգամ. իսկ երբ յիսուն տարեկանը անցնի՝ այլեւ չեն մօտեմար անոր»⁵:

4. Անդ, էջ 70:

5. Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, անդ, էջ 216:

Թաթարները արտաքինով ահռելի եւ սոսկալի կերպարանք մը ունէին. անմօրուս էին, քիչեր էին որ ցանցառ մօրուք եւ պեխ ունէին: Աչքերնին նշաճեւ էր, ձայներնին նուրբ եւ սուր. երկարակեաց էին:

Իրենց յատուկ ապրելակերպ եւ սովորութիւններ ունէին. Ասիրոյ եւ Զինաստանի հեռաւոր անապատներուն մէջ կ'ապրէին փոքրիկ տնակներու մէջ եւ շատեր՝ թաղիքէ շինուած կլոր վրաններու տակ, որոնք ներսէն զօրացուած էին բարակ ճիւղերով եւ առաստաղին ունէին կլոր բացուածք մը, ուրկէ դուրս կ'ելլէր ներսը վառած կրակին ծուխը: Անկողին կամ մահճակալ չունէին. հասարակ բուրդի կամ ոչխարի մորթի վրայ կը պառկէին, թեթեւ ծածկոցով մը պաշտպանուած անապատային ցուրտէն:

Թաթարները հողը չէին մշակեր, որովհետեւ խոնարհեցուցիչ գործ կը համարէին զայն. հովուութեամբ կ'ապրէին:

Հացի գաղափար չունէին, եթէ գտնէին կ'ուտէին: Մրգեղէնները իրենց զբաւած երկիրներէն կը հաւաքէին եւ ո'չ թէ հում՝ այլ եփած կ'ուտէին: Իրենց միակ ըմպելին Քումուշ կը կոչուէր, որ ձիու կամ գոմէշի կաթով պատրաստուած հեղուկ մըն էր եւ կը խմէին եռացած: Անոնք կը հագնէին ոչխարի բուրդէ վերարկուներ, կովի կամ գոմէշի մորթով շինուած կօշիկներ. գուլպայի գաղափար չունէին:

Գլուխնին միշտ գոց կը պահէին, արեւէն պաշտպանուելու համար. գլխարկնին պարզ էր, ոչխարի մորթով շինուած կլոր տոպրակ մը:

Եթէ մահ պատահէր կամ սպաննուէր, շուտով չէին թաղեր. երկար օրեր կը պահէին, եւ զայն տեղէ տեղ կը շրջեցնէին իրենց հետ: Երբեմն կ'այրէին, երբեմն ալ կը թաղէին խոր փոսի մը մէջ: Այդ գերեզմանին մէջ կը տեղաւորէին մեռեալին զէնքերը, զգեստները եւ ինչ որ ունէր, ոսկի կամ արծաթ, որպէսզի յետոյ կարենայ ելլել եւ օգտուիլ անոցմէ: Եթէ մեծերէն մէկը ըլլար, իր ծառաներէն մէկն ալ կը մեռցնէին եւ միասին կը թաղէին, որպէսզի ծառայող ունենայ: Զին ալ կը մորթէին, ոսկորները կը բաժնէին միւսերէն եւ միւսերն ու փորոտիքը կ'այրէին. ապա մորթը կարելով սրածայր փայտ մը կը շամփրէին, բերնէն հանելով, եւ այսպէս ծառի մը կամ բարձրաւանդակի մը վրայ կը բարձրացնէին:

Թաթարներու կիները մէկական կախարդներ էին եւ ամէն ինչ կը համայնէին, այնպէս որ առանց կախարդներու եւ դիւթիչներու հրամանին, թաթարները ճամբայ չէին ելլեր:

Սովորաբար կ'ըսէին թէ իրենց թագաւորը երկինքը իրեն բաժին առած է եւ երկիրն ալ տուած է ինքանին, եւ ճէնկիդ ինանը, որ ինքանին հայրն էր, կ'ըսէին թէ մարդէ չէ սեռած, այլ երկինքէն լոյս մը իջած է եւ ըսած իր մօր՝ թէ յղացիր, եւ պիտի ծնիս աշխարհիս ինքնակալը⁶:

6. Անդ, էջ 148:

Ոստանին դերաւ չէր հասկցուեր. Աստուծոյ անունը քանկրի կը կոչէին, մարդը՝ Էրի, կիւնը՝ Էմէ ափմի, հայրը՝ Էջֆա, եղբայրը՝ աղա, քոյրը՝ աֆամի, եւն.՝:

Ճէնկիգ ԽԱՆ

Ճէնկիգ Խան, կամ Ջէնկիգ կամ Չանկզղան, նախ կը կոչուէր Թէմուծին եւ կամ, Բարբերեյոս ասորի պատմիչին համաձայն, Թէմուր-ճին: Որդին էր Յեսուկ Խանին: Կը ծնի 1155 թուականին եւ իր ժամանակակից պատմիչները կ'ըսեն թէ հազիւ ծնած՝ իր վրայ արտաքոյ կարգի նշաններ կ'երեւին. ձեռքին մէջ թանձրացած արիւնի հետքեր կը գտնեն, իբր գուլակութիւն եւ նշան իր արիւնահեղութեան:

Երբ իր հայրը կը մեռնի, Մուղալներու խաները անմիջապէս կ'ապրատամբին. Ճէնկիգ Խան, դեռ երիտասարդ, փառաւոր յաղթանակ մը կը տանի անոնց վրայ եւ իրենց հողային սահմաններէն հեռու, դէպի լեռները կը քչէ ապստամբ խաները: Ապաստանած լեռներու վրայ, անոնք թափառական ցեղերով բանակ կը կազմեն ու պատերազմի պատրաստուելով կը յարձակին Ճէնկիգ Խանի վրայ, որ յանկարծակիի գալով կը փախչի դէպի անապատները ու կ'ապաստանի Յովհան Խանին մօտ: Ասիկա սիրով կ'ընդունի զինք եւ զօրացնելու համար իրենց բարեկամութիւնը՝ Ճէնկիգ Խանին կնութեան կու տայ իր Յասունսինպէկի կոչուած աղջիկը ըստ Բարբերեյոսի:

Ճէնկիգ Խան դեռ աւելի զօրացնելով իր բանակները՝ կը յաջողի ընկճել այս ապստամբ խաները եւ 1218ին 700.000 զօրքով կը յարձակի Ուրասանի Մահմատ արքային վրայ, որ 400.000 բանակով կը յաղթուի եւ փախչելով կ'ապաստանի Կասպից ծովու կղզիներէն մէկը, իր որդիին՝ Ունգամ Զալալադինի հետ: Իր հօր՝ Մահմատի մահէն ետք, Զալալադին կը վերադառնայ Պարսկաստան, սակայն հալածուելով Ճէնկիգ Խանէն՝ կ'ապաստանի Հնդկաստան, ուր բանակ հաւաքելով կը յարձակի Ճէնկիգ Խանի թողած տեղակալներու վրայ եւ կը վերագրաւէ հայրենի հողերը:

Հետեւ պատմիչ Ճէնկիգ Խանի յաղթանակներուն մասին երկար կը գրէ, թէեւ առասպելախառն, սակայն շատ հետաքրքրական.

«Օր մը, փոս փորոզ աղֆատ ծերունի մը երազ կը տեսնէ. բոլորովին սպիտակ զինուոր մը, հեծած մերմակ ձիու մը վրայ, որ զինք անուռնով կը կանգնէ ու կ'ըսէ. Կանգիոս (Ճէնկիգ), անմահ աստուծոյ կամքն է որ դո՛ւն ըլլաս իշխան եւ վերակացու Թաթարներուն եւ տէր՝ Մոնղոլ ազգերուն. քեզմով պիտի ազատին սահմանակիցներու ծառա-

յութեմէն, որուն մէջ յապաղած էին, վիճէր եւ հարստահարութիւններ կրելով իրենց տիրողներէն: Հարկերը որ անոնց կու տային՝ իրենք պիտի առնէն անոնցմէ: Կանգիոս (ձէնկիզ) աստուծոյ այս պատգամը լսելով մեծ ուրախութեամբ կը լեցուի եւ ամէնուն կը պատմէ տեսած տեսիլքը: Բայց ցեղին առաջնորդներն ու մեծամեծները չեն ուզեր հաւատալ տեսիլքին, մանաւանդ թէ որոշ չափով կը ծաղրեն ծերունիին: Յաջորդ գիշեր սակայն, նոյն առաջնորդները կը տեսնեն սպիտակ զինուորը եւ տեսիլքը, ինչպէս ծեր Կանգիոսը (ձէնկիզը) պատմած էր ամէնուն. եւ կը յանձնարարուի իրենց, անմահ աստուծոյ կողմէ, որ հնազանդ ըլլան Կանգիոսի, եւ պահել տան անոր բոլոր հրամանները: Ուստի, եօթ Թաթար ազգերու այն եօթ առաջնորդներն ու մեծամեծները հաւաքելով ժողովուրդը՝ հնազանդի տուին Կանգիոսի (ձէնկիզի), իբրեւ իրենց բնիկ տիրոջ:

Այս անոր աթոռը մէջտեղը կը գետնէն եւ սեւ գորգ մը գետին փռելով՝ անոր վրայ կը նստեցնեն ձէնկիզը (կամ Կանգիոսը), եւ եօթը առաջնորդներն ու մեծամեծները կը շալկեն զինք ու կը տեղաւորեն աթոռին վրայ մեծ ուրախութեամբ եւ բացազանչութիւններով, կոչելով զինք խան՝ առաջին ինքնակալ, եւ իրեն՝ իրենց ինքնակալին եւ տիրոջ պէս յարգամբ կը մատուցանեն՝ ծնրադրելով անոր դիմաց»⁸:

Այս գահակալութեան արարողութիւնը սերունդէ սերունդ կը պահպանուի թաթարներու մօտ, այնպէս որ Հեթում պատմիչ կը հաստատէ երկու անգամ անձամբ տեսած ըլլալ⁹:

Ձէնկիզ, որ զօրավարներուն եւ իշխաններուն հաւանութեամբ, տեսած տեսիլքին վրայ ՄԵԾ ՈԱՆ հռչակուած էր, կ'ուզէ փորձել զօրավարներուն ու իշխաններուն հնազանդութիւնը. ուստի, առաջին հրաման մը կու տայ. «Բոլոր Թաթարները հաւատան եւ հնազանդին անմահ աստուծոյ՝ որոն հրամանով ստացած էր ինքնակալութեան պատիւը: Այս պատուէրը Թաթարները կը պահեն, եւ այն ատենէն կը սկսին աստուած կանչել, եւ մինչեւ այսօր Թաթարները իրենց բոլոր գործերուն մէջ տիրոջ անունը կու տան»¹⁰:

Երկրորդ պատուէր մը եւս կու տայ ձէնկիզ ինք, շատ աւելի հաւառ. «որովհետեւ կը հրամայէ այդ եօթ Թաթար զօրավարներուն՝ բերել իւրաքանչիւրը իր անդրանիկ որդին եւ անձամբ կտրել անոր գլուխը»¹¹:

Այս հրամանը հաւառ էր եւ սարսափելի, եւ կը կարծուէր թէ զօրավարները պիտի չհնազանդէին. եւ սակայն, «Ու ռֆ կ'իշխէ ո'րեւէ

8. Տե՛ս Հեթումի ՊԱՏՄԻԶ, ամդ, էջ 31-32:

9. Անդ:

10. Անդ, էջ 33:

11. Անդ:

ձեռով ընդդիմանալ, որովհետեւ գիտէին թէ ան տէր է աստուածային հրամանով. ասոր համար ինչ որ ինքնակալը պատուիրեց՝ առանց ուշացնելու՝ կատարեցին»¹²:

Այսպէս ձէնկիզ Խան տեսնելով իր զօրքին ու զօրավարներուն ծայր աստիճան հաւատարմութիւնը՝ կը պատրաստուի պատերազմելու չրջակայ ազգերուն դէմ:

«Կը պատահի որ օր մը ձէնկիզ Խան՝ իր հեծելազունդով արշալի կ'ելլէ, եւ ահա թշնամիները բազմութեամբ դիմացը կ'ելլեն. պատերազմը սաստկանալուն, մինչ ձէնկիզ Խան ինքզինք կը պաշտպանէր, ձին՝ որու վրայ հեծած էր, կը սպաննուի: Հագիւ թաթարները կը տեսնեն իրենց տիրոջ գետին անկումը՝ ճակատներուն միջեւ, կը յուսալուին եւ կռուակ դարձնելով ինքզինքներին կ'ազատեն թշնամիներուն ձեռքէն, որոնք փութով փախչողներուն ետեւէն կը վագէին, առանց գիտնալու անոնց թագաւորին անկումը: Այն ատեն ձէնկիզ Խան ոտքի ցատկելով՝ թուփերու մէջ կը պահուըտի, մահուընէ ազատելու համար: Մինչդեռ կռիւէն դարձողները դիակապուտ կ'ընէին եւ պահուըտողները կը փնտռէին, դէպքով, թռչուն մը, որ շատերէ բու կը կռչուի, կը թառի այն թուփերուն վրայ՝ որոնց տակ կծկուած էր ինքնակալը. փնտռողները տեսնելով այն թռչունը թուփերուն վրայ թառած՝ եմթադրեցին որ հոն մէկը չկայ»¹³:

Գիշերը վրայ կը հասնի եւ ձէնկիզ Խան կը յաջողի իր բանակը հասնիլ, ուր կը պատմէ բոլոր անցուղարձները, եւ թէ ինչպէս բուն իր ազատութեան պատճառ եղաւ: Այս դէպքին համար, կը պատմէ Հեթում, թաթարները բուն կը յարգեն իբր սրբազան անասուն մը. այդ միջադէպէն ի վեր ամէն թաթար պատիւով իր գլխարկին վրայ կը կրէ բուրի փետուր մը, իսկ անկէ հատ մը ունեցողը՝ շատ երջանիկ կը համարէր ինքզինք:

ձէնկիզ Խան, անկէ յետոյ, քաջալերուած՝ իր բանակները կ'առաջնորդէ դէպի արեւմուտք, եւ կը տիրէ բազմաթիւ երկիրներու. կը հասնի մինչեւ Խորաստան, Պարսկաստան եւ Հնդկաստան ու Փոքր Ասիա:

Ուր որ կը հասնէր, երկրի բնակչութեան համաձայն՝ անոնց կրօնքըն ալ փոխել կու տար, ասով անթիւ ժողովուրդներ իրենց մոլար պաշտամունքները թողած՝ նեստորական քրիստոնեայ եղան:

ձէնկիզ Խան ուրիշ երազ մըն ալ տեսաւ, որուն ընթացքին սպիտակ զօրականը կ'ըսէր. «ձէնկիզ Խան, անմահ Աստուծոյ կամքն է, որ դուն անցնիս Բելգեան լեռը եւ դէպի արեւմուտք ուղղես բու ըմբացդ, եւ գրաւես թագաւորութիւնները, գաւառները եւ երկիրները, եւ բու իշխանութեանդ տակ առնես ուրիշ ազգեր»¹⁴:

12. Անդ:

13. Անդ, էջ 34:

14. Անդ, էջ 35:

Ճէնկիզ Խան այս տեսիլքէն ոգեւորուած կը հաւաքէ իր զօրքերը եւ կը հրամայէ որ պատերազմի պատրաստուին. առնեն իրենց աղեղները ու զաւակներով ու ինչքերով հետեւին իրեն: Անոնք, իսկոյն հնա-զանդելով, Խանին հետեւէն կ'երթան ու կը հասնին ծով մը ու կանգ կ'առնեն, չգիտնալով ի՛նչպէս անցնիլ:

Ճէնկիզ Խան ձիէն վար իջնելով կը հրամայէ ամէնուն ծունկի գալ ու երկրպագել անմահ Աստուծոյ, խնդրելով Անոր օգնութիւնը: Ամբողջ գիշերը կ'աղօթեն եւ երբ առաւօտեան լոյսը կը ծագի, կը տեսնեն որ իրենց առջեւ ծովը եօթ կանգուն նահանջած էր, ճամբայ բանալով իրենց: Աստուծոյ շնորհակալ կ'ըլլան ու կը քալեն դէպի արեւմուտք: Հասնելով բարձր լեռներու դիմաց, շատ նեղութիւններով կը մաքլցին ու առջեւնին կը տարածուի անծայրածիր անապատ մը: Անօթի, ծարաւ կը շարունակեն իրենց արշաւը. լճակի մը կը հասնին, սակայն չեն յաջողիր իրենց ծարաւը յագեցնել, որովհետեւ ջուրը լեղի էր: Երկար օրեր քալելէ ետք, վերջապէս անապատը կտրելով կը հասնին բերրի դաշտ մը, սակայն, փոխանցիկ հիւանդութիւն մը շատեր մահուան կը յանձնէ:

Ճէնկիզ Խան տարիքը առած ըլլալով, կը կանչէ իր չորս որդիները, Թուշի, Շաղաթա, Ուխաթա եւ Թուլի¹⁵, եւ կը յորդորէ որ միաբան ըլլան եւ միախորհուրդ, եթէ կ'ուզեն երկար տիրել իրենց ժողովուրդներուն վրայ: Օրինակ մըն ալ կու տայ: Կը հրամայէ որ ամէնքը մէկական նետ բերեն, եւ իրարու կապեն. ապա մեծ տղուն կ'ըսէ որ մէկ հարուածով կոտորէ, սակայն ան չի՝ յաջողիր. նոյնպէս միւս զաւակները: Ապա կը հրամայէ կրտսեր որդիին որ մէկ մէկ առնէ եւ կոտորէ. երբ ան կը յաջողի, Ճէնկիզ կը հարցնէ միւսներուն, թէ ինչո՞ւ իրենք չյաջողեցան, ու անոնք կը պատասխանեն. «Որովհետեւ, Տէր, միատեղ շատ էին: Իսկ ինչո՞ւ ձեր կրտսեր եղբայրը զանոնք կոտորեց: Որովհետեւ, Տէր, առանձին բաժնուած էին: Եւ ձէնկիզ Խան կ'ըսէ. Ձեզի ալ այսպէս պիտի ըլլայ. ո՛րքան որ միասնաբար ու միահռչակ ըլլաք, ձեր ինքնակալութիւնը միշտ տոկուն պիտի մնայ. բայց՝ ձեր իրարմէ բաժանումով՝ շուտով ձեր իշխանութիւնները պիտի ոչնչանան»¹⁶:

Կը յորդորէ նաեւ իր զօրավարները ու կ'ըսէ. «Ես ահաւասիկ կը մեռնիմ. իմ այս որդիներէս մէկը՝ որ կը փափաքիք, իմ տեղս ձեզի թագաւոր ընտրեցէք: Անոնք կը պատասխանեն. Այն որ դուռն կ'ընտրես՝ ա՛ն թող ըլլայ մեր թագաւորը, եւ ամոր պիտի ծառայեմք միամիտօրէն»¹⁷:

15. Տե՛ս ԶԱՄԶԵԱՆ, ամդ, էջ 199:

16. Տե՛ս ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻԶ, ամդ, էջ 37:

17. Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, ամդ, էջ 122:

Այն ատեն ձէնկիզ Խան անոնց կը ներկայացնէ իր զաւակներուն նկարագիրն ու գործերը, սկսելով մեծէն՝ որ քաջ էր, բայց հպարտ, երկրորդը որ նոյնպէս քաջ էր, բայց կծծի, իսկ կրտսերը՝ շնորհալի եւ բախտաւոր:

Զօրավարներն ու զօրքերը միասնաբար կրտսեր որդին՝ ՈՒԽԱԹԱ ԽԱՆը կ'ընտրեն: Զէնկիզ Խան թագն անոր գլխուն դնելէ ետք կը մեռնի 71 տարեկանին, 1226ին, 24 տարի միահեծան իշխելով ընդարձակ երկիրներու վրայ¹⁸:

ՈՒԽԱԹԱ ԽԱՆ

Ուխաթա Խան իր բնակութեան յատուկ վայր կ'ընտրէ Մոնղոլիոյ Գարարգորուս քաղաքը:

Ուխաթա Խանի առաջին գործը կ'ըլլայ զօրաժողով ընել եւ երեք ջոկատներու բաժնելով՝ զանոնք ղրկել զանազան ուղղութիւններով՝ թաթարներու թշնամիներուն վրայ: Անոնց գլխաւոր եւ առաջին առաջնորդ կը կարգէ իր հաւատարիմ զօրավարներէն՝ Չարմաղանը, «խորագէտ եւ իմաստուն, պատերազմներու մէջ յաջողութիւն գտած մարդ»¹⁹, որ Կասպից ծովուն արեւելեան կողմի թաթարներուն վրայ կ'իշխէր:

Չարմաղան մեծ բանակով կը քալէ Ջալալէթթին Խանին վրայ, որ կ'իշխէր Խորասանի, եւ յաղթելով՝ կը գրաւէ Սպահան մայրաքաղաքը ու զինքը կը վտարէ: Ջալալէթթին Աղուանից երկիրը կ'ապաստանի եւ հոն, դաշտերու մէջ, բանակ կը կազմէ Չարմաղանի վրայ յարձակելու համար: Սակայն, Չարմաղան իր զօրքերով շուտով անոր ետեւէն կը հասնի Մուղան դաշտը, ու հոն ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենայ. Ջալալէթթին կը յաղթուի եւ կը փախչի Ամիթ: Չարմաղան կը պաշարէ քաղաքը, կը գրաւէ, բայց Ջալալէթթին արդէն պատերազմին մէջ կը սպաննուի: Կը պատմուի թէ հետիոտն փախած ատեն դիմացը մարդ մը կ'ելլէ եւ զինք ճանչնալով, տեղն ի տեղը կը սպաննէ, որովհետեւ իր բարեկամը սպաննած էր նախապէս²⁰:

Չարմաղան կը շարունակէ իր արշաւանքները եւ կը գրաւէ Հայաստանի զանազան քաղաքներ ու գիւղեր, կը քանդէ ինչ որ դիմացը կ'ելլէ եւ կը հասնի Մուղանի դաշտը, որ ինչպէս կը նկարագրէ Կիրակոս պատմիչը՝ ամէն բարիքներով օժտուած էր, ջրարբի, ծառաստաններով եւ միրգերով լեցուն:

18. Անդ. տե՛ս Ասեւ ԶԱՄՁԵԱՆ, ամդ., էջ 200:

19. Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, ամդ., էջ 123:

20. Անդ., էջ 121:

Հոն հանգչել է ետք, Գանձակի վրայ կը քալեն. կը պաշարեն զանհիպ ու երկար օրեր պատերազմել է ետք, գործիքով կը փլեն անոր պարիսպներէն մաս մը: Շաբաթ մը անցած էր, ջուրն ու ուռեստեղէնը պակսեր էին. այնպէս որ քաղաքին մեծամեծները կ'որոշեն հրկիզել քաղաքն ու փախչիլ, որպէսզի թշնամիին ոչինչ թողուն: Թաթարները կատղած՝ կը յարձակին եւ ինչ որ չէր այրած՝ իրենք կը փճացնեն, իսկ հոն մնացած բնակիչները կը ջարդեն ու քաղաքը անմարդաբնակ թողլով՝ կը հեռանան²¹:

Զարմաղան Սեւանի լիճին մօտ կը հաստատէ իր բանակավայրը եւ Մուլար-Նոյին իշխանը կը ղրկէ՝ Շամբոր քաղաքի Վահրամ իշխանին դէմ: Թաթարներուն զօրքերը տեսնելով՝ Վահրամ լեռները կ'ապաստանի, սակայն ժողովուրդը չուզելով անձնատուր ըլլալ, կը սկսի պայքարիլ, յոյսը դրած պարիսպներու ամրութեան եւ անոնց չորս կողմի խրամատներուն խորութեան վրայ: Մուլար-Նոյին իշխանը այս դժուարութիւններուն դիմաց կը հրամայէ իր զօրքերուն հետեւիլ իրեն. կը հանէ իր վերարկուն, կը լեցնէ հողով եւ կը տանի ու կը պարպէ քաղաքը շրջապատող փոսերուն մէջ: Հազարաւոր զինուորներ հետեւելով իրենց զօրավարին՝ քիչ ժամանակի մէջ քաղաքին խոր խրամատը հողով կը լեցնեն ու ճամբայ կը չինեն՝ պարիսպներէն վեր մագլցելու համար: Այսպէս Մուլար-Նոյին կը գրաւէ Շամբորի անառիկ բերդը: Բնակիչներէն ոմանք՝ որ դեռ քաղաքին ծածուկ մասերը պահուլած էր, գիշերանց կրակ կու տան քաղաքին ու կը փախչին:

Մուլար-Նոյին Շամբորը կործանել է ետք՝ կը յարձակի նաեւ Վահրամի իշխանութեան տակ գտնուող ուրիշ բերդերու վրայ եւ ապա կը գրաւէ Տաուշ, Կածարեթ, Նոր բերդ եւ ուրիշներ²²:

ՔՈՒՊԻԼԱ ԽԱՆ

Ճէնկիրդ Խանի յաջորդներէն ամէնէն նշանաւորները եղան Բուլպիւա Խան եւ Թիմուր Լէնկ: Առաջինը՝ Զինաստանի մէջ մեծամեծ գործեր եւ չինութիւններ կատարեց. իր իշխանութեան օրով արքունիքին մէջ ընդունեցաւ Մարքոյ Փօլոյ վենետիկեցի նշանաւոր վաճառականը:

Բուլպիւա Խան նշանաւոր եղաւ իր զինուորական ձեռնարկներով եւ կատարած վայրագութիւններով: Ան իշխեց 1260-1294 թուականներուն եւ իր արքունիքը փոխադրեց Մոնղոլիայէն Զինաստան, մեծ հիացող մը ըլլալով չինական արուեստին:

Ան կը յաջողի մոնղոլները հաշտեցնել չինացիներուն հետ. Թաթարները չինացիներէն կը սորվին չինական արուեստը եւ անոնց քա-

21. Ամդ, էջ 124-125:

22. Ամդ, էջ 128-129:

ղաքականութիւնը, փոխադարձ տալով խաղաղութիւն, շինարարութիւն եւ կարգ ու կանոն երկրին զանազան շրջաններուն մէջ:

Քուալիա Պան արուեստի եւ գիտութեան պաշտպան էր. իր արքունիքը հրաւիրած էր նոյն ժամանակի ամէնէն նշանաւոր գիտնականները: Իր կայսրութեան շրջանին կ'ամբողջանայ նոյն ժամանակի մեծղի գործերէն մէկը՝ «Կայսերական Ջրանցք»ը, 1000 մեթր երկարութեամբ, որ Թիէնսէն եւ Քինքանկ գետերը իրարու կը միացնէր: Իր օրով, երկար քարայտակ ճամբաներ կը շինուին, որոնք կտրելով ամբողջ Չինաստանը՝ երկրին մեծ քաղաքները իրարու կը կապէին: Չինական քաղաքները կը գեղեցկանան, կը զարդարուին բազմաթիւ պալատներով: Մեծ զարկ կու տայ վաճառականութեան, երկրագործութեան ու արհեստներու մշակումին:

ԹԻՄՈՒՐ Լէնկ

Քուալիա Պանին կը յաջորդէ Թիմուր Լէնկ, 1336-1405: Իր իսկական անունն էր Թիմուր, իսկ Լէնկ՝ պարսկերէնէն առաջ եկած՝ կը նշանակէր կաղ, որովհետեւ Թիմուր պատերազմի մը ատեն վիրաւորուած ըլլալով՝ կը կաղար: Թիմուր Լէնկ քաջ առաջնորդ ու զօրավար մըն էր, սակայն իր թշնամիներուն հանդէպ գուր չունէր: Իր բանակներուն ահաւոր ջարդեր գործել տուած է եւ ցաւալիօրէն նշանաւոր էին իր ժամանակ «Սարսափի աշտարակներ» կոչուած պատերը, որոնց վրայ ողջ ողջ գամել կու տար իր թշնամիները կամ ընդդիմադիրները: «Գանկերու բլուր» կոչուած բուրգերն ալ թաթարներու վայրագութեան մաս կը կազմէին. յամառօրէն դիմադրած քաղաքներու պարիսպներուն տակ անթաղ կը պահէին թշնամիներուն ոսկորներէն ու գանկերէն կազմուած դէղեր:

Թիմուր Լէնկի մահէն ետք՝ անսահման կայսրութիւնը կը բաժնուի իր ժառանգորդներուն միջեւ, որոնք շուտով կը սկսին իրարու դէմ պայքարիլ: Յաջորդաբար, թաթարներու զբաւած հողերը պիտի անցնէին չիներու, ռուսերու եւ ճաբոնցիներու տիրապետութեան տակ:

ՀԵԹՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱԽՈՐԻ ԵՐԹԸ ԹԱԹԱՐԻՍՏԱՆ

Թաթարական այս արշաւանքներու խառնակ շրջանին, որքան որ արեւելեան Հայաստանը ոտնակոխ եղած էր, սակայն կիլիկեան Հայաստանը խաղաղ էր տակաւին եւ նոյն օրերուն կ'իշխէր հայոց Հեթում թագաւորը: Հեթում, տեսնելով որ թաթարները օրէ օր կը զօրանան եւ կը յառաջանան դէպի Կիլիկիա, եւ արդէն յաղթեր էին Իկոնիոյ սուլ-

Թանին, կը խորհի վտանգները կանխել եւ խաղաղութեան դաշինք կնքել Թաթարներու Մեծ Խանին հետ եւ հպատակիլ անոր:

Ուստի, կանչելով իշխանները, օրուան Կթողիկոսն ու եկեղեցական աւագանին, կը խորհրդակցի անոնց հետ եւ անոնց հաւանութիւնը առնելով, ղեսպաններ եւ բազմաթիւ նուէրներ կը ղրկէ Թաթարներուն, հաշտութիւն խնդրելով եւ հնազանդութիւն խոստանալով: Հեթումի ղեսպանները կը մեկնին եւ հասնելով Խաչէնի սահմանները, նախ կը ներկայանան Զալալ հայ իշխանին, որ նոյն օրերուն կ'իշխէր այդ շրջաններուն, եւ անոր միջնորդութեամբ կ'ըլլեն Բաչու մեծ իշխանին եւ Զարմաղանի Եթինա կամ Այթինա Մեծ Տիկնոջ եւ կու տան Հեթում Թաթաւորի խաղաղութեան դաշնագիրը, ճոխ նուէրներով հանդերձ: Թաթարները մեծ սէր ցոյց կու տան հայ ղեսպաններու հանդէպ, սակայն պայման կը դնեն՝ որ Հեթում իրենց յանձնէր Իկոնիոյ Խիաթատին ամիրայի մայրը, կինն ու աղջիկը՝ որոնք իր քով ապաստաներ էին: Հեթում իր հպատակներու սիրոյն ակամայ յանձն կ'առնէ այս պայմանը: Ասոր վրայ, Բաչու իշխանը եւ Թաթարներու մեծամեծները հաշտութեան նամակ մը կը շարադրեն, «Էլ-տաղմայ» կոչուած, եւ հիւրասիրելով ղեսպանները ձմեռուան եղանակին՝ դարնան կ'ուղարկեն Կիլիկիա²³:

Այս շրջանին, Հեթումի քեռին՝ Կոստանդին, Լամբրոնի իշխանը, կ'ապստամբի եւ Իկոնիոյ սուլթանին հետ կը դաշնակցի: Հեթում ամէն ջանք կը թափէ սիրաշահելու համար Կոստանդինը, բայց ի գուր: Այն ատեն կը կանչէ իր զօրավարները եւ ժողով ընելով կ'որոշէ յարձակիլ ապստամբ իշխանին վրայ: Մեծ բանակով կը հասնի մինչեւ Լամբրոնի ստորոտը ու կը պաշարէ զանիկա: Կոստանդին չկարենալով ուրիշ տեղ ապաստանիլ, ի վերջոյ կը խոնարհի եւ ղեսպաններ կը ղրկէ Հեթումի, խնդրելով որ բերդին պաշարումը վերցնէ եւ հաշտուին: մինչեւ իսկ կը խոստանայ իր որդիներէն մէկը պատանդ տալ, սակայն Հեթում չի՝ հաւատար անոր: Այն ատեն Կոստանդին ձեւով մը կը յաջողի փախչիլ Լամբրոնէն եւ Իկոնիոյ սուլթանին քով կ'ապաստանի:

Մինչ Հեթում խաղաղ ու անհոգ կ'իշխէր, Կոստանդին Խիաթատին սուլթանին զօրքերով կը յարձակի Կիլիկիա եւ կ'ապատակէ զաւառներն ու գիւղերը: Հեթում իր բանակով կը հալածէ զինք ու կը ստիպէ կրկին ապաստանիլ Լամբրոն բերդը, եւ այլեւս չի՝ համարձակիլ դուրս գալ²⁴:

Ուխաթայ Խանին մահէն ետք, երբ Գիող Խան կը տիրէ, Հեթում Թաթաւոր իր Սմբատ եղբայրը՝ որ հայ զօրքին սպարապետն էր, մեծազին նուէրներով Թաթարներու Խանին կը ղրկէ, հաշտութեան դա-

23. Ամդ, էջ 156, հմտ. ԶԱՄՁԵԱՆ, ամդ, էջ 220:

24. Ամդ, էջ 158:

չինքին վերահաստատումը եւ իկոնիոյ սուլթանին գրաւած քանի մը քաղաքները խնդրելով: Գիուգ խան պատիւներով կ'ընդունի Սմբատ իշխանը եւ կը շնորհէ Հեթումի փափաքածները: Սմբատ վերադարձի ճամբուն վրայ արեւմտեան հողամասերու պատասխանատու Բաչու խանին ալ կը հանդիպի եւ անոր ալ հաւանութիւնը ստանալով՝ կը վերադառնայ Կիլիկիա²⁵:

Սակայն կացութիւնը շուտով կը փոխուի, որովհետեւ Գիուգ խան կը հրամայէ մարդահամար ընել եւ տուրք հաւաքել ամէն անձէ, բացի կիներէն, ծերերէն, տասը տարեկանէն վար եղող մանուկներէն եւ եկեղեցականներէն: Այս հարկերը հաւաքելու համար Հայաստան կը դրկէ Արդուն անունով հարկահան մը, որ մանկութենէն մկրտուած էր, բայց պատիւով բարձրանալով եւ խան ըլլալով՝ ուրացեր էր քրիստոնէութիւնը եւ մահմետական եղած Մուհամետ խան կոչուած. ան կը հրամայէ քրիստոնեաներուն եկեղեցիները քանդել եւ կ'արգիլէ որ քրիստոնեաները չքարոզեն թաթարներու տիրապետութեան մէջ, եւ կը հեռացնէ զանոնք Դավրէժէն՝ ուր կը բնակէր:

Հարկերը հաւաքելու համար ծանր նեղութիւններու կը մատնէ բոլոր հպատակ ժողովուրդները. չվճարողներուն կալուածները կը գրաւէ, իսկ փախչողները՝ բռնելով ծեծել տալէ ետք, կատաղի շուներու առջեւ կը նետէ: Այս անգլթութիւններուն կը նպաստեն նաեւ քանի մը հայ ու վրացի իշխաններ, որոնք կարենալու համար վճարել իրենց հարկերը՝ ամէն միջոց ձեռք կ'առնէին, մինչեւ իսկ եկեղեցիներու կողոպուտը²⁶:

Երբ այս ծանր կացութեան դիմաց Հեթում թագաւոր կը մտածէր ելք մը գտնել, լուր կը հասնի թէ Գիուգ խանի տեղ իշխանութեան գլուխ անցած է Մանգու խան: Յարմար առիթը ներկայացած տեսնելով՝ Հեթում բարեկամութեան նամակ մը կը դրկէ, Բարսեղ անունով իմաստուն քահանայի մը ձեռքով, թաթարներու մեծ իշխանին՝ Բաթու խանին, խնդրելով անոր միջնորդութիւնը Մեծ խանին առջեւ:

Այս ժամանակամիջոցին կը վախճանի Զապէլ թագուհին, սուգի մատնելով ամբողջ Հայկական Կիլիկիան:

Բաթու խան սիրով ընդունելով Բարսեղ քահանան, իր քով կը հրաւիրէ Հեթում թագաւորը, որպէսզի անկէ անձամբ մեկնի Մանգու խանին մօտ:

Դժուար էր ընդունելի այս առաջարկը, նաեւ որովհետեւ Կիլիկիոյ քաղաքական վիճակը հանդարտ չէր: Սակայն, ձեւով մը ստիպուած, Հեթում իր տեղ կառավարիչ կը նշանակէ իր ծերունի հայրը՝ Կոստանդին, օգնական տալով անոր երկու երիտասարդ որդիները՝ Լեւոնն

25. Ամդ, էջ 178, հմտ. ԶԱՄԶԵԱՆ, ամդ, էջ 222:

26. ՏԵՒ ԶԱՄԶԵԱՆ, ամդ, էջ 247:

ու թորոսը: Այսպէս, ամէն ինչ կարգի դրած, կը պատրաստուի մեկ-նիլ Թաթարներու արքունիքը: Այս երկար ճամբորդութեան վտանգներէն զերծ մնալու համար, որովհետեւ պէտք էին թրքական սահմաններէն անցնիլ, Հեթում կը ծպտուի եւ արքունիքի հետեւորդներուն պէս հագած Փետրուար ամսուն կը մեկնի, մեծ խումբէն տարբեր ճամբաներով:

Երկար ճամբորդութենէ մը ետք, վերջապէս կը հասնին Կարս քաղաքը, ուր Բաչու իր բնակութիւնը հաստատած էր: Ան մեծ պատիւներով կ'ընդունի Հեթում թագաւորը եւ իրեն ընկերացողները, ու ժամանակ մը իջեւանիլ կու տայ Կարսի մօտ Վարդենիս անունով գիւղը, որուն կ'իշխէր Քուրտ անունով հայ իշխան մը, որու որդիներն էին Վաչէ եւ Հասան, իսկ կինը՝ Ուրիշահ, Մամիկոնեան ցեղէ:

Թագաւորական շքախումբը հասնելով Կարս, Հեթում կը մեկնի Ադուաններու երկիրը, ապա անցնելով Ճորայ Պահակը կը հասնի Բաթու իշխանին մօտ, որ բնակած էր Վուկա գետին եզերքը: Բաթու զօրաբաժին մը կը տրամադրէ Հեթումի, որպէսզի պաշտպանեն զինք ճամբաներու աւազակներէն:

Ս. Ուաչի նաւակատիքի օրը Հեթում կը հասնի Մանգու Ուանին մօտ, եւ ներկայացնելով իր ընծաները՝ մեծ պատիւներ կը ստանայ:

Մանգու Ուան 50 օր իր մօտ կը պահէ Հեթում թագաւորը եւ խաղաղութեան դաշինք կնքելով՝ կը խոստանայ միշտ օգնել հայոց թագաւորներուն, միայն թէ հնազանդ մնան Թաթարներու իմաներուն: Յատուկ հրովարտակով մըն ալ եկեղեցիներու ազատութիւն կը շնորհէ եւ արեւելեան Հայաստանի հարկերը կը թեթեւցնէ: Ետ կը կանչէ Արդուն հարկահանը եւ բանտարկել կու տայ գործած անիրաւութիւններուն համար: Ապա, ջոկատ մը յատկացնելով՝ կը ղրկէ Կիլիկիա²⁷: Հեթում թագաւոր վերադարձի ճամբուն վրայ բաւական երկար կը չրջագայի Թաթարներու մէջ, ինչպէս որ կը նկարագրէ իր պատմութեան գիրքին մէջ: Չամչեան կը գրէ թէ Կիրակոս Գանձակեցիի, Վարդան Պատմիչի եւ ուրիշ երկու անծանօթ պատմիչներու համաձայն՝ Հեթում մի այս ճամբորդութիւնը տեւած է մէկ տարի եւ չորս ամիս. իսկ Վահրամ՝ կը գրէ չորս տարի, եւ Հեթում Պատմիչ՝ երեք ու կէս տարի, թերեւս հաշուելով նաեւ այն տարիները՝ երբ ան Թաթարներու հետ զանազան տեղեր կը թափառի Կիլիկիայէն դուրս²⁸:

ՀԵԹՈՒՄԻ ԴԱՇԻՆՔԸ ՄԱՆԳՈՒ ԽԱՆԻՆ ՀԵՏ

Հայոց Հեթում թագաւորին կնքած դաշինքը Մանգու Ուանին հետ՝ կարելի է եօթը կէտերու մէջ խտացնել.

27. ԱՁդ, էջ 249, հմտ. ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ, ամդ, էջ 43:

28. ԱՁդ, էջ 250:

Ա. Հեթում նախ կը յորդորէ Մանգու խանը՝ որպէսզի ազգովին ընդունի Գրիստոսի հաւատքը եւ մկրտուի:

Բ. Մնայուն խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն պիտի հաստատուի երկու ազգերու միջեւ:

Գ. Հայերը պիտի կարենային թաթարներու տիրապետութեան տակ եղած բոլոր երկիրներուն մէջ ազատօրէն եկեղեցի կառուցանել ազատ ըլլալ կապանքներէ եւ ծանր ծառայութիւններէն:

Դ. Սուրբ Երկիրն ու Գրիստոսի գերեզմանը պիտի առնէին այլ-ազգներու ձեռքէն եւ յանձնէին քրիստոնեաներուն:

Ե. Պաղտատի խալիֆայութիւնը, իբր իսլամութեան գլուխ, պիտի ջնջուէր:

Զ. Փոխադարձաբար՝ հայերն ու թաթարները զինուորական օգնութիւն պիտի ընծայէին իրարու:

Է. Այլազգներու գրաւած հայկական հողերը պիտի վերադարձուին հայերու:

Թաթարներու Մանգու խանը քննելով այս առաջարկները, իր իշխաններուն հետ միասին երկար խորհրդակցելով, հետեւեալ կէտերուն մէջ կ'ամփոփեն իրենց պատասխանը:

Ա. Մանգու խան սիրով կ'ընդունէր քրիստոնէական հաւատքը եւ կը պահանջէր որ մկրտէին զինք:

Բ. Պիտի յորդորէր իր հպատակները ընդգրկելու քրիստոնէական հաւատքը, սակայն առանց բռնութեան:

Գ. Երկու ժողովուրդներուն միջեւ մնայուն խաղաղութիւն պիտի տիրէ, եւ ո'չ մէկ պատճառի համար իրարու դէմ զէնք պիտի բարձրացուի:

Դ. Սուրբ Երկրին գրաւումը եւ քրիստոնեաներուն յանձնումը կը վստահէր Հուլաու խանին՝ իր եղբոր: Իսկ Պաղտատի խալիֆան կը յանձնէր Պալատին՝ թաթարներու զօրագլուխին:

Ե. Պիտի ազատագրուին եւ վերադարձուին հայերու գրաւուած բոլոր հողերը:

Զ. Թաթարներուն գրաւուած հողերն ու ամրոցները, որ հայերուն կը պատկանէին, պիտի վերադարձուին առանց պայմանի:

Հուսկ, Մանգու խան կ'որոշէ ա'յն անձերը որոնք Հուլաու խանին պիտի ընկերանային մինչեւ Փիսոն գետը:

Հեթում հրաժեշտ առնելով Մանգու խանէն, կը վերադառնայ Կիլիկիա, ուր իրեն ընդառաջ կ'ելլեն իր որդիները՝ Լեւոնն ու Թորոսը եւ հազարաւոր ժողովուրդ, եկեղեցականներուն հետ միասին:

Այսպէս, Մանգոյ խան թաթարական տիրապետութեան արեւմտեան հողամասերը (Պարսկաստանը, Միջագետքը, Հայաստանը, եւն.) կը յանձնէր իր եղբոր՝ Հուլաու խանին:

ՀՈՒԼԱԻՈՒ ԽԱՆ

Հուլաւու խան տարի մը խաղաղ կ'անցընէ, ապա հայոց Թազաւորին մարդ կը ղրկէ, որ իրեն օգնութեան գայ իր զօրքերով: Ուռհա քաղաքը՝ ուսկից մտադիր էր միասին երթալ եւ Սուրբ երկիրը՝ Երուսաղէմը ազատել այլազգներու ձեռքէն ու յանձնել քրիստոնեաներուն, ինչպէս Մանգոյ խան խոստացեր էր:

Հեթում 12.000 հեծեալ եւ 40.000 հետեակ զօրքերով կը հասնի Ուռհա, եւ խորհուրդ կու տայ Հուլաւուի որ նախ Հալէպ քաղաքը գրաւեն սուլթաններու ձեռքէն եւ ապա քալեն Երուսաղէմը ազատելու:

Հուլաւու խան խելացի կը համարի Հեթումի խորհուրդը, այնպէս որ նախ կ'երթան ու կը պաշարեն Հալէպը, որ շատ ամուր բերդով պաշտպանուած էր: Թաթարները հայ զօրքին օգնութեամբ կը յաջողին այդ անառիկ բերդը գրաւել 12 օր անդադար պատերազմ մղելէ ետք՝ 1250ին²⁹:

Հուլաւու խան հայոց Թազաւորին կը յանձնէ Հալէպն ու գրաւուած ա'յլ բերդերը, որ իր ուզածին պէս զանոնք կ'ամրացնէ³⁰:

Այս արշաւանքներուն շնորհիւ՝ Հեթում կը յաջողի խաղաղ պահել Կիլիկիան՝ մինչեւ Եգիպտոսի արաբներուն ասպատակութիւնները:

Երբ Հուլաւու խան մտադիր էր Երուսաղէմն ազատելու, լուր կու գայ որ իր եղբայրը՝ Մանգոյ խան վախճանած էր: Ամէն բան թողած՝ կ'աճապարէ հասնիլ մայրաքաղաք, սակայն հազիւ Պարսկաստան հասած՝ կ'իմանայ որ աւազանին արդէն իր միւս եղբայրը՝ Գուպիլա խանը ինքնակալ նշանակած էր:

ՌԱԲԱՆ ԱՍՈՐԻ

Այս ժամանակաշրջանին երկիւղած եւ բարեպաշտ ասորի մը կ'ապրէր Թաթարներուն մէջ, Ռաբան Աթա կը կոչուէր: Ռաբան ասորիէին վարդապետ կը նշանակէ, իսկ Աթա՝ Թաթարերէնով հայր:

Տեսնելով քրիստոնեաներու հալածանքները, ան կը դիմէ Մեծ խանին, որ հրամանադիր մը տայ անոնց ի նպաստ, ըսելով որ անմեղ մարդիկ են, եւ սիրով կը ծառայեն Թաթարներուն: խանը հրովարտակ մը կը հանէ եւ կը ղրկէ իր զօրագլուխին, որ քրիստոնեաները չհալածէ, ա'յլ թողլ տայ որ աշխատին իրենց բանակին մէջ:

Այս հրովարտակին վրայ՝ քրիստոնեաները կ'ազատին գերութենէ եւ մահէ, եւ ամէն տեղ ազատութիւն կը ստանան: Եկեղեցիներ շինե-

29. Տե՛ս Հեթումի ՊԱՏՄԻԶ, ամդ, էջ 47:

30. Ամդ, էջ 48:

լու իրաւունք ալ կը ստանան, մանաւանդ Դավրէժի եւ Նախիջեւանի մէջ, որոնց բնակիչները մոլի թշնամի էին քրիստոնեաներուն: Մինչեւ իսկ զանգակատուններ կը շինեն եւ համարձակ զանգակ կը հնչեցնեն Կիրակի եւ տօնական օրերուն, գիշեր ու ցերեկ:

Առանց վախի, իրենց մեռելները ուսամբարձ, խաչով եւ աւետարանով, մոմերով ու շարականներով կը տանէին թաղելու, եւ ո՛չ ոք կը համարձակէր անոնց հակառակ կենալ կամ խանգարել:

Ռաբան Աթա շատ յարգուած էր բոլոր թաթար զօրագլուխներէն, մինչեւ իսկ անոր բաժին կը հանէին իրենց աւարներէն:

Ռաբան Աթա պարկեշտ մարդ էր, վարքով ու բարքով՝ օրուան մէջ մէկ անգամ միայն՝ երեկոյեան կը ճաշէր:

Քրիստոնեաները այս ազատութիւնը կը վայելեն հայոց 690 թուականին, երբ Կիլիկիոյ մէջ կը թագաւորէր Հեթում բարեպաշտ թագաւորը, եւ սպարապետ էր իր եղբայրը՝ Սմբատ, եւ ծերունի եւ առաքինի Կոստանդի կաթողիկոսութեան ժամանակ³¹:

ԱՊԱՂԱ ԽԱՆ

Հուլաւու Խանի մահէն ետք՝ իշխանութեան գլուխ կ'անցնի իր որդին՝ Ապաղա Խան, որ 1264ին իր քեռին՝ Քուպիլա Խանէն կը հաստատուի իր իշխանութեան մէջ: Իմաստուն անձ էր եւ յաջողակ՝ իր ձեռնարկներուն մէջ: Անոր իշխանութեան օրերուն, եգիպտացիները տեսնելով որ հայերը ընդարձակ շրջաններու տիրած են թաթար բանակին օգնութեամբ եւ կ'ուզեն Նրուսաղէմ ալ գրաւել, մեծ բանակով կը յարձակին հայերուն վրայ:

Հայոց բանակը զանազան անգամներ յաղթական կ'ելլէ այս պատերազմներուն մէջ: Սակայն, անգամ մը, երբ սուլթանին բանակները կրկին անգամ կը յարձակին, պատերազմի ընթացքին Հեթումի երկու որդիները մեծ քաջագործութիւններ կ'ընեն, բայց թորոս ծանր կերպով վիրաւորուելով կը մեռնի, իսկ Լեւոն գերի կը բռնուի: Հեթում կը ստիպուի ծանր պայմաններով խաղաղութեան դաշինք կնքել եգիպտացիներուն հետ, որոնց Ամիրան կը խնդրէ Հեթումէն, Լեւոնի փոխարէն, Սղուր³² անունով իր ազգականներէն մէկը՝ որ թաթարները գերի տարեր էին, եւ Հալէպի ամրոցը:

Հեթում այս առաջարկը լսելով կ'ուրախանայ, որովհետեւ հեշտ էր իրեն համար. ուստի, պատգամաւորներ կը ղրկէ Ապաղա Խանին՝ որ Դավրէժ կը մնար, եւ կը ներկայացնէ իր խնդրանքը: Ապաղա Խան կը

31. Հմմտ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, ամդ, էջ 150-151:

32. Հեթում Պատմիչ Սամկոյասար կը կոչէ: Ամդ, էջ 52:

խոստանայ ազատ արձակել Սղուրը, պայմանով որ Լեւոն արքայորդին իր մօտ երթար եւ հաւատարմութեան երդում ընէր: Լեւոն կատարելով Ապաղա Ոսանին խնդրանքը՝ կը վերադառնայ Կիլիկիա. Հեթում մեծ ուրախութեամբ ընդունալ կ'երթայ եւ յաղթական մուտք կը գործեն Տարսոն: Այս ուրախ լուրը առնելով՝ բոլոր իշխաններն ու եպիսկոպոսները կու գան Հեթումը շնորհաւորելու: Այս դէպքը կը պատահի 1269ին³³:

Որոշ ժամանակ ետք, Հեթում կը խմբէ բոլոր իշխանները, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները եւ կը յայտարարէ որ ինք պիտի հրաժարի թագաւորութենէն, ու իր տեղ պիտի նշանակէ իր Լեւոն որդին: Լեւոն նախ յանձն է առնել իր հօր կենդանութեան գրաւել անոր գահը, սակայն ամէնուն խնդրանքին վրայ կը զիջի, պայմանով որ մինչեւ հօրը մահը միայն պատուանուենով թագաւոր ըլլայ: Հեթում 45 տարի թագաւորելէ ետք, հրաժարելով ամէն բանէ՝ վանք կը քաշուի կրօնաւորութեամբ Մակար անունը կը ստանայ: Քիչ ժամանակ ետք կը վախճանի ու կը թաղուի Դրազարկ վանքին մէջ, 1270ին³⁴:

Լեւոն հիւանդանալու աստիճան մեծ սուգի մէջ կը մտնէ իր հօր մահուան լուրը առնելով. շրջակայ բոլոր իշխանները, Ապաղա Ոսանն ու Եգիպտոսի Սուլթանը իրեն ցաւակցութեան պատգամաւորներ կը դրկեն, քաջալերելով զինք գրաւել իր հօր գահը եւ ապահովելով իրենց բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը:

Երբ ինքզինք կը գտնէ, Տարսոնի մէջ մեծ հանդիսութիւններով թագաւոր կ'օծուի, կոչուելով ԼԵՒՈՆ Գ. ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Լեւոն շատ կը զբաղի բարեկարգելու երկիրը. Տարսոն կը փոխադրէ մայրաքաղաքը, պալատներ կը շինէ, պետական կազմը կը զօրացնէ, նոր պաշտօնեաներ կ'անուանէ, զինուորական թոշակը կը կրկնապատկէ: Պատերազմներէն քանդուած Սիսի պարիսպները կը վերականգնէ, հիւանդանոցներ կը շինէ, վանքեր կը նորոգէ: Իր գործունէութիւնը կը տարածէ նաեւ Կիլիկիայէն դուրս՝ արեւելեան Հայաստանի մէջ, նորոգել տալով Մեծ Քար կոչուած վանքը ու շարք մը քաղաքներ, եւ բազմացնել կու տայ նաեւ ձեռագիրներ:

Իր այս ազնիւ ու շինիչ քաղաքակրթութեամբ պաշտելի կը դառնայ իր ժողովուրդին, եւ մեծ ջանք կը թափէ բարեկամ մշակու թաթարներուն հետ եւ հեռու՝ եգիպտացիներէն:

ՄԱՀՈՒՄԷՏ ԽԱՆ

Ապաղա Ոսանի մահէն ետք, իրեն կը յաջորդէ իր Տանգուտար եղբայրը, որ մանկութեան մկրտուած էր, Նիկողայոս կոչուելով, սա-

33. Հմմտ. ԶԱՄԶԵԱՆ, ամդ, էջ 268-269:

34. Ամդ, էջ 269, նաեւ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ, ամդ, էջ 52:

կայն ետքը մահմետական դարձած էր եւ Մահումէտ իման կը կոչուէր: Ան մեծ վնասներ կը հասցնէ հայ ժողովուրդին, եկեղեցիները փակել կու տայ եւ ամէն կարելի միջոցներով՝ թաթարները մահմետական կը դարձնէ: Ան Դավրէժի բոլոր եկեղեցիները քանդել կու տայ, բացարձակօրէն արգելելով քրիստոնէութիւն քարոզել³⁵:

Մահումէտ իման խաղաղութեան դաշինք կը կնքէ Եգիպտոսի Սուլթանին հետ, խոստանալով հալածել քրիստոնեաները:

Այս նպատակով՝ Մահումէտ իման իր քով կը հրաւիրէ Հայոց թագաւորը եւ վրացի իշխանները, որոնք սակայն անդրադառնալով պատահելիք չարիքներուն, կ'որոշեն չհնազանդիլ անոր: Արդէն անոր եղբայրը եւ եղբորորդին, տեսնելով Մահումէտ իմանի անօրէնութիւնները կը փութան Քուպիլա իմանի մօտ եւ կը զանգատին, ըսելով թէ ան մահմետական դարձնել կ'ուզէ բոլոր թաթարները: Քուպիլա իման սպառնալիքներով կը հրամայէ Մահումէտ իմանին՝ որ ետ կենայ իր ծրագիրներէն եւ քրիստոնեաները չհալածէ:

Սակայն, ան կարեւորութիւն չտալով Մեծ իմանի հրամաններուն, սպաննել կու տայ իր եղբայրը, սակայն եղբորորդին՝ Արղուն կը յաջողի փախչիլ ու կ'ապաստանի լեռներու վրայ ապահով բերդի մը մէջ: Մահումէտ իման կը պաշարէ բերդը եւ Արղուն անձնատուր կ'ըլլայ, պայմանով որ պիտի չսպաննեն զինք: Մահումէտ իման կը մեկնի Դավրէժ, իր սպարապետին յանձնելով Արղունը եւ հրամայելով որ սպաննէ եւ գլուխը իրեն դրկէ:

Դահիճներուն մէջ կը գտնուէր Արղունի հօր՝ Ապաղայի դաստիարակը, որ գթալով Արղունի վրայ կը սպաննէ սպարապետն ու անոր գործակիցները եւ Արղունը հրամանատար կը հռչակէ թաթարներու այդ խումբին, որոնց կէսը կամովին, կէսն ալ ակամայ կը հպատակին: Ապա Մահումէտ իմանի ետեւէն հասնելով կը բռնեն զինք ու միջակտուր կ'ընեն³⁶:

Այս ձեւով խաղաղութիւն կը տիրէ արեւելքի քրիստոնեաներուն համար:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԴ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

35. Հմմտ. ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ, ամդ, էջ 57:

36. Ամդ, էջ 58: